

**“КРИВІ ДЗЕРКАЛА”:
ДИСКУРСИ АНТИСЕМІТИЗМУ
В ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
1903–1914 РР.
(НА ПРИКЛАДІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ)**

Михайло ГАУХМАН

Луганський обласний краєзнавчий музей

mihailo-gauhman@ukr.net

Вступ: “єврейський комплекс” консервативно-охоронних сил

Початок ХХ ст. для Російської імперії був періодом масштабного націотворення: поставали й реалізувалися численні модерні проекти, покликані “націоналізувати” представників традиційних етносоціальних груп. Важливою проблемою громадського життя було єврейське питання – питання про місце “єврея” як образу соціальної реальності в дискурсах різноманітних політичних сил. Найбільш значуще місце образ “єврея” посідав у дискурсах сил консервативно-охоронних, що реалізували проект “великої російської нації”. Єврейське питання перетворилося на справжній “єврейський комплекс” для бюрократії та правої громадськості.

Обраний для розгляду “єврейського питання” період обмежується рамками 1903 р., коли Кишинівський погром розпочав “другу хвилю” єврейських погромів, і 1914 р. – початком Першої світової війни. Приклад такого мультикультурного регіону зі значною часткою єврейського населення, яким була Правобережна Україна, дає змогу визначити провідні дискурси антисемітизму, що транслиювали чиновники й монархісти.

Російську юдофобію досліджував ряд сучасних істориків. Олексій Міллер першим почав ґрунтовно вивчати процеси російського націотворення – проект “великого російського народу”, котрий реалізовували консервативно-охоронні сили¹. Проте історик не розглядає антисемітизм правих сил у контексті конструювання російської ідентичності, а лише зводить його до вияву антикапіталістичної й антиреволюційної позиції монархістів².

Дмитро Ельяшевич висвітлив офіційний антисемітизм на прикладі цензурної політики щодо єврейських видань. Метою цієї політики, згідно з дослідником, була дискримінація насамперед тих євреїв, котрі пройшли акультурацію в російському суспільстві й виступали за його модернізацію³.

Антисемітизм російських монархістів детально схарактеризував Ігор Омелянчук. Юдофобія, згідно з істориком, була підставовою позицією правих сил. Автор виокремив три причини їхнього антисемітизму: 1) політична – участь євреїв у революційному русі; 2) економічна – важлива роль євреїв у торгівлі; 3) релігійно-етнічна – обстоювання монархістами постулатів “православ’я, самодержавства, народності”⁴.

Сергій Подболотов з’ясував місце антисемітизму в ідеології правих сил: юдофобія була не просто одним із напрямків ксенофобії монархістів, а “наріжним каменем” їхнього світогляду. Євреї вважалися антиподами “справжніх росіян” (“истинно русских”), отже – являли собою своєрідний антиоб’єкт конструювання російської національної ідентичності⁵.

Юджин Аврутин зосередив свою увагу на поширенні серед російської громадськості на початку ХХ ст. расових теорій як наукової аргументації для антисемітизму монархістів. Однак у популярних виданнях правих партій расове обґрунтування антисемітизму не висувалося через “академізм” і новизну расових теорій, поступаючись місцем “традиційному” релігійно-етнічному “іншуванню” євреїв⁶.

Різні аспекти російського антисемітизму як складової частини громадського життя пізньої Російської імперії (1855–1917 рр.) детально висвітлили наші попередники. Але поза увагою історіографії залишилися питання появи, циркуляції та взаємодії антисемітських уявлень серед

консервативно-охоронних сил. Адже дослідники не відповідають на питання, як саме поширювалися ті чи інші уявлення і чому вони змінювалися.

Метою нашої праці є спроба прослідкувати траєкторію циркуляції антисемітських уявлень початку ХХ ст., притаманних консервативно-охоронним силам: бюрократії, православному духівництву й інтелектуалам-монархістам – на прикладі текстів, що стосуються Правобережної України. Саме такі “регіональні” тексти слугуватимуть нам відправною точкою для аналізу образів “єврея”, поширених серед прибічників самодержавного режиму.

Новизна нашого підходу полягає в застосуванні методу дискурс-аналізу, заснованого на теорії дискурсу Мішеля Фуко. Використання дискурс-аналізу дозволяє вичленити висловлювання певних дискурсів і з’ясувати поле гри мовленнєвих подій, що містять певні антисемітські уявлення епохи. Висловлювання ж, за М. Фуко, є не граматичною конструкцією, а “функцією існування сенсу” – новим народженням сенсу в мовленнєвій події⁷.

Висловлювання перебувають “на поверхні” тексту, тому їхнє виокремлення не передбачає його інтерпретації. Сенс існує у грі висловлювань дискурсу. Серед них найбільше значення для дослідника мають “керівні висловлювання”, чия поява розпочинає процес циркуляції інших висловлювань дискурсу⁸. Наприклад, поява висловлювання “людство поділене на нації” призводить до циркуляції інших висловлювань дискурсу нації: “кожна нація має свій характер” – “кожна нація має свою історію” – “кожна нація має свої права” тощо.

Кожен дискурс належить до певної епохи, навіть якщо в дискурсах різних епох присутні однакові образи. Так, якщо говорити про антисемітизм, дискурс “кривавого наклепу” в традиційному суспільстві Європи й дискурс “кривавого наклепу” в модерному секуляризованому світі – два відмінні дискурси, котрі мають різні причини виникнення й різні траєкторії поширення, хоч і базуються на однакових символах і страхах, викликаних образами іногородців-євреїв.

1. Дискурс “єврейської експлуатації”: капіталізм із “єврейським обличчям”

Провідний урядовець Правобережної України – київський, подільський і волинський генерал-губернатор – видав 1904 р. інструкцію для мирових посередників, нижчої ланки місцевої адміністрації. В інструкції серед іншого було зазначено: “Обов’язком мирового посередника є... захист селян... від шкідливого впливу та експлуатації сторонніх осіб”⁹.

У цьому тексті відсутня вказівка на етнічну належність “експлуаторів”, але під ними розуміли не капіталістів взагалі, а саме євреїв – основне торговельно-ремісничє населення західних губерній імперії, де капіталізм мав “єврейське обличчя”. Уявлення, що “експлуаторами” були саме євреї, отримало офіційне визнання 1881 р. Тоді міністр внутрішніх справ граф М. Ігнат’єв назвав “єврейську експлуатацію” причиною погромів 1881–1882 рр. За наказом міністра від 27 серпня 1881 р. для дослідження стосунків між євреями й “корінним населенням” у кожній губернії смуги осілости та в Харківській губернії було створено спеціальні комісії¹⁰. Наказ про їхнє утворення містив три питання, присвячені “шкідливому впливу” євреїв на “корінне населення”:

1) які взагалі *сторони економічної діяльності євреїв найшкідливіше впливають на побут корінного населення* даних місцевостей; 2) які зміни в чинних узаконеннях визнавалися б необхідними, щоб євреї не обминали їх, та яких взагалі заходів варто було би вжити, щоби паралізувати шкідливий вплив євреїв; 3) які ускладнення трапляються на практиці при застосуванні чинних законів про євреїв [тут і далі курсив наш. – М. Г.]¹¹.

На перше місце, як бачимо, було поставлено питання про економічні відносини між євреями та християнами, а решта питань впливала з тези про “єврейську експлуатацію”. Власне кажучи, у питаннях міністра про неї буквально не йшлося. Зате це формулювання присутнє в матеріалах роботи губернських комісій, зокрема з губерній Правобережної України.

Так, висновок комісії Подільської губернії відповідав поширеному серед бюрократів уявленню про причину погромів:

*Антисврейські безлади є тільки протестом проти експлуатації євреями корінного населення – експлуатації, котра не виправдана законами економічними й супротивна законам моралі і наслідком котрої є визиск і поневолення економічне*¹².

Комісія Київської губернії посилила головну тезу твердженням про схильність євреїв до торговельних спекуляцій:

*Усім євреям притаманне прагнення до торговельних спекуляцій і загалом до посередницької діяльності в усіх її різновидах... Єврейські торговельні заняття приносять навряд чи менше користі, ніж шкоди. <...> Значна частина єврейських торговців займається не правильною й чесною торгівлею, а радше спекуляцією...*¹³

Зауважмо вживання словосполучення “єврейські торговельні заняття” замість “торгівельні заняття євреїв”. Викриваючи особливу “єврейську торгівлю”, агенти дискурсу посилювали “іншування” євреїв – стверджували чужорідність цих “експлуататорів” в економічних відносинах. Про аналогічні речі йшлося в записці комісії з Волинської губернії:

*...Євреї, мешкаючи в селищах, а також у містах і містечках, і володіючи в них фактично нерухомим майном або розпоряджаючись сільською нерухомістю на правах справжніх господарів, експлуатують корінне населення й тому шкідливо впливають на його моральний і матеріальний добробут*¹⁴.

Висновки губернських комісій містять висловлювання про “єврейську експлуатацію”: “євреї схильні до спекуляцій” – “спекуляції євреїв призводять до експлуатації корінного населення” – “погроми є відповіддю на експлуатацію”.

Дискурс “єврейської експлуатації” сформувався в публіцистиці 1860–1870-х рр. Свідченням поступового поширення цього дискурсу серед тогочасної російської громадськості були статті впливового консервативного публіциста Івана Аксакова. У статтях 1860-х рр. він засуджував євреїв як нехристиян, переходячи від заперечення правової емансипації євреїв (“Євреї прийшли до християн – господарів землі, у гості”¹⁵) у 1862 р. до звинувачення в неприйнятті європейської цивілізації, виплеканої християнством, в 1864 р.: “Єврей, заперечуючи християнство й висуваючи домагання юдаїзму, заперечує разом із тим логічно всі до 1864 року успіхи людської історії”¹⁶. Публіцист лише побіжно згадував про встановлення євреями “кабали” над “сільським російським людом”¹⁷. Однак у статті 1881 р. він вже писав про “основну причину економічну” єврейських погромів, ставши таким чином агентом дискурсу “єврейської експлуатації”¹⁸.

Авторитетним агентом цього дискурсу був письменник Федір Достоевський. Один із випусків його “Щоденника письменника” за 1877 р. присвячено “єврейському питанню”. Спеціально звернутися до цієї теми письменника підштовхнули листи читачів-євреїв:

Від певного часу я став отримувати від них [євреїв. – *М. Г.*] листи, і вони серйозно, і з гіркотою докоряють мені тим, що я на них “нападаю”, що я “ненавиджу жида”, ненавиджу не за пороки його, “не як експлуататора”, а саме як плем’я, себто на кшталт: “Юда, мовляв, Христа продав”¹⁹.

У наведеному фрагменті також присутній вислів про ненависть до євреїв за експлуатацію “корінного населення”. Причому засудження “єврейської експлуатації” було серед російської громадськості 1870-х рр., як бачимо, прийнятною річчю. “Нормальним” було “ненавидіти жида” за його пороки – “як експлуататора”, а “ненормальним” – ненавидіти євреїв “як плем’я”. Ф. Достоевський заперечував саме звинувачення в тому, що плекає племінну – “ненормальну” – ненависть до євреїв. Письменник убачав у євреях провідників капіталістичних відносин, котрі перемогли в “Європі”:

І безжалісність до нижчих мас, і падіння братства, й експлуатація багатого бідним, – *о, звісно, було й раніше, і завжди, але* – але не перетворювалося на взірць вищої правди та науки, але засуджувалося християнством, а тепер, навпаки, визнається добродійністю. Отже, *недарма все ж таки царять там [в Європі. – М. Г.] повсюдно євреї на біржах, недарма вони рухають капітали, недарма ж вони власники кредитів і недарма, повторюю, вони ж володарі всієї світової політики, і що буде надалі – звісно, відомо й самим євреям: наближається їхнє царство, повне їхнє царство!*²⁰

Використання тут вставної фрази піднесеного тону: “о, звісно, були й раніше, і завжди, але”, – підкреслювало новизну капіталізму, що полягала в поширенні економічного мислення. Карколомний розвиток капіталістичних відносин мав завершитися, на думку письменника, псевдоапокаліптичною подією – приходом “єврейського царства”. Процитований фрагмент узагальнимо взаємопов’язаними висловлюваннями: “в Європі панує капіталізм” – “капіталізм сприяє євреям” – “капіталізм наближає єврейське царство”.

Засміються і скажуть, що все це зовсім не через євреїв. Звісно, не від самих євреїв, але якщо євреї остаточно зміцнилися й розквітли в Європі саме тоді, коли там перемогли саме ці нові первні... <...> Єврей пропонує посередництво, торгує чужою працею. Капітал є накопичена праця; *єврей полюбляє торгувати чужою працею!*²¹

Капіталістичний лад, за словами Ф. Достоєвського, не був єврейським витвором. Але саме євреї скористалися з поширення капіталістичних відносин, надавши капіталізму своє обличчя. Їхня схильність експлуатувати християнське населення – “торгувати чужою працею” – згідно з письменником, стала передумовою панування єврейських капіталістів у Європі.

Отже, керівне висловлювання дискурсу “єврейської експлуатації” – “євреї експлуатують корінне населення”. Цей дискурс сформувався в публіцистиці 1860–1870-х рр. і здобув офіційне визнання 1881 р., коли міністр внутрішніх справ граф М. Ігнат’єв назвав “єврейську експлуата-

цію” причиною погромів. Висловлювання дискурсу “єврейської експлуатації” присутні й у текстах початку ХХ ст.

2. Дискурс “малоросійського жидотріпання”: українці проти євреїв

У жовтні 1905 р., після появи Маніфесту 17 жовтня про визнання громадянських прав і свобод російських підданих, у Києві, як і в багатьох інших містах “смуги осілості”, стався єврейський погром. У записці сенатора Євгена Турау, котра завершує звіт офіційного розслідування Київського погрому, сформульовано його причину та привід:

...Головною причиною єврейського погрому в Києві була давня ворожнеча між малоросійським і єврейським населенням, зумовлена різницею їхніх світоглядів. Ближчим же приводом стала образа національного почуття революційними маніфестаціями, в яких помітна роль належала єврейській молоді²².

Урядовець розумів як причину погрому особливості українсько-єврейських відносин, а як привід – участь євреїв в антимонархічних (для чиновника – “антинаціональних”) маніфестаціях. Звідки ж у звіті Є. Турау з’явилось уявлення про споконвічний український антисемітизм?

Витоки дискурсу “малоросійського жидотріпання” можна знайти в текстах, присвячених українсько/малоросійсько-єврейським відносинам XVII–XVIII ст., коли козаки й гайдамаки знищували єврейське населення руських воеводств Речі Посполитої. Авторитетного агента цього дискурсу, що міг вплинути на уявлення сучасників і нащадків, вбачаємо в історикові Миколі Костомарові. Одразу після погромів 1881 р., котрі охопили переважно українські губернії, він надрукував у журналі “Киевская старина” статтю “Жидотріпання на початку XVIII століття”, присвячену “ритуальному процесу” в Чернігові 1703 р. Стаття починається красномовною фразою: “Південна Русь у своїй історії являє собою до відомої міри класичну країну жидотріпання”²³.

Настільки категоричне твердження з точки зору формальної логіки можливо заперечити лише цілковито протилежним судженням на кшталт: “Південна Русь у своїй історії не стикалася з жидотріпанням”. Заперечити М. Костомарову можна було б лише за повної відсутності єврейського питання в українській історії. Свою категоричність історик посилив на початку статті коротким екскурсом про “жидотрепки”, які українці влаштовували сріблολюбцям-євреям з XI ст. Тут бачимо й висловлювання про “єврейську експлуатацію”: різні антисемітські дискурси однієї епохи перетиналися між собою.

Зауважимо, що в даному разі не йдеться про наукову цінність праці М. Костомарова, котру ставлять під сумнів в історіографії²⁴. Для вивчення уявлень епохи важливі авторитетні, а не більш-менш достовірні тексти. Безсумнівно, тексти М. Костомарова були й залишаються авторитетними незалежно від ступеня їхньої достовірності.

Повернімося знову до результатів розслідування Є. Турау. Викладаючи обставини погрому, сенатор дещо інакше сформулював його причину, ніж у підсумку розслідування:

Було б помилкою шукати причини революційного руху, що втілювався в жовтневих безладах, до єврейського погрому, винятково в місцевих умовах життя. *Причини ці перебувають далеко за їхніми межами та знаходять собі пояснення в загальному становищі смуту, що охопила за останні роки всю Росію*²⁵.

Іншими словами, за Є. Турау, неправильно вбачати причину погромів 1905 р. в українсько-єврейських відносинах, позаяк справжньою причиною була революційна ситуація в Росії передодня й початку Першої російської революції. Здається, що сенатор поставив свого читача в глухий кут: у висновках він назвав причиною погромів українсько-єврейські відносини, а тут – революційну ситуацію. Пояснення наведено далі:

...Ближчою причиною єврейського погрому ...було те крайнє збурдження проти євреїв, що останнім часом глибоко проникло в свідомість місцевого російського населення, особливо в нижчі прошар-

ки його. <...> За однастайними відгуками всіх, хто вивчав місцеве життя, жодної расової ворожнечі між малоросійським та єврейським населенням не було помічено. Безперечно, наявний антагонізм між цими двома народностями пояснюється, головним чином, корінною відмінністю їхнього світогляду. Ця ворожість упродовж багатьох уже століть втілювалася в періодичних гуртових побиттях євреїв (жидотріпаннях) при будь-якому загостренні стосунків через найрізноманітніші приводи. Останнім часом ці стосунки загострювалися на ґрунті постійно ображеного національного почуття²⁶.

Спробуємо підсумувати гру висловлювань у звіті Є. Турау. Українсько-єврейським відносинам властивий міжетнічний антагонізм, що був причиною погромів. Але поштовхом до погромів стала не сама міжетнічна ворожнеча, а поточна ситуація. Саме революційні події 1905 р. призвели до Київського погрому – чергової “жидотрепки” в багатівіковій історії “малоросійського жидотріпання”. І тоді антиєврейське насильство спалахнуло на ґрунті “ображеного національного почуття” монархічно налаштованих – на думку сенатора – українців/малоросів²⁷.

Отже, керівне висловлювання дискурсу “малоросійського жидотріпання” – “малороси влаштовують жидотріпання”. Висловлювання цього дискурсу правила за офіційні причини Київського погрому 1905 р. у звіті офіційного розслідування. Однак через поширення “другої хвилі” погромів за межі українських губерній цей дискурс утратив своє значення для пояснення погромного руху початку ХХ ст.

3. Дискурс “світової єврейської змови”: “привид семітизму ходить світом”

“Привид ходить Європою – привид комунізму”, – так починається “Маніфест комуністичної партії”. Якби аналогічний маніфест видали російські праві сили, він починався б словами: “Привид ходить світом – привид семітизму”. Монархісти знаходили “єврейський привид” усюди, навіть в українському націоналізмі, що отримав від них назву “мазепинства”. По-

шук “єврейського привида” в протиукраїнських текстах, що стосуються Правобережної України, може вивести нас на антисемітські уявлення їхніх авторів.

Українське питання набуло громадського резонансу під час святкування сторіччя Тараса Шевченка в лютому 1914 р. Поліційні переслідування активістів культурницьких і студентських товариств розгорнулися внаслідок українофобської кампанії правих сил на початку року²⁸ та призвели до появи на шпальтах газети “Рада” в липні 1914 р. уїдливого фейлетону з таким описом ознак українського націоналізму:

Мобілізовано було всю педагогічно-адміністративну силу й розставлено на “постах” по всіх небезпечних місцях: біля книгарні (секретні відомости говорили, що в книгарні малося аж три примірники *австро-мазепинської революційної брошури* – “Про сухоти на рогатій худобі”), біля театру (*гопакали “малороссы”, виставляючи мазепинські п’єси – “Ді зейдер Нахт”, “Дус пінтеле їд” і т. и.*), на базарі (де, користуючись недбалістю міської поліцейської влади, одверто продавались паляниці, медяники, пампушки, галушки, ковбаси, навіть малоросійський борщ і інші не менш мазепинські страви), коло церкви – в огradі й бабинці (де баби не зважили ні на які заборони й голосно торохкотіли чистісенькою, ніби допору *купленою на пруські марки, мазепинською мовою*), коло Дніпра (що й досі ще, хоч не реве, так стогне і чимало мазепинського може нагадати тому, хто, як оті вчителі, мають до цього нахил) і коло інтернату, в якому навіть вікна було наглухо забито, бо в них можна побачити і тополі, і верби, і осики, що росли на березі Дніпра, а в кого око гостріше – то й саму червоно-ну калину²⁹.

Величезний перелік ознак “українськості” від україномовних сільськогосподарських брошур до пісенної червоної калини створює сильний комічний ефект. Адже всі згадані маркери ідентичності, за словами фейлетоніста, зазнали заборон під час антиукраїнської кампанії консервативно-охоронних сил. Зокрема, вельми дотепним є називання “малоросійськими” п’єс мовою їдиш: “біля театру (гопакали ‘малороссы’, ви-

ставляючи мазепинські п'єси – ‘Ді зейдер Нахт’, ‘Дус пінтеле їд’ і т. и.)”. Призвідниками “української загрози” для Росії фейлетоніст назвав уряд Австро-Угорщини (що постачав “австро-мазепинські революційні брошури”), уряд Німеччини (що надавав “пруські марки”) та євреїв.

Сатиричний характер тексту не заважає реконструювати дискурс “українського сепаратизму”, керівне висловлювання якого – “український сепаратизм спрямований на знищення великого російського народу”. Антиукраїнський дискурс утворювався, зокрема, циркуляцією таких висловлювань: “український сепаратизм вигідний ворогам Росії” – “український сепаратизм є австрійською інтригою” – “український сепаратизм фінансований німецьким урядом” – “український сепаратизм інспірований євреями”.

Звинувачення на адресу Австро-Угорщини й Німеччини в розпаленні “українського сепаратизму” зрозумілі: посилення українського націоналізму напередодні Першої світової війни, з точки зору російських націоналістів, нескладно було пов’язати з антиросійськими прагненнями центральноєвропейських імперій³⁰. Але до чого тут євреї? Позаяк у кожному жарті є частка жарту, доцільно з’ясувати причини зв’язку між “мазепинством” і єврейством в уяві представників консервативно-охоронних сил.

Праві сили прагнули об’єднати своїх ворогів, євреїв та українських націоналістів, в одну “партію”, вбачаючи в “українофільському русі” єврейську інспірацію. Адже, з точки зору монархістів, “справжню” спільноту становили малороси, а українці, під якими розуміли виключно українських націоналістів, були відщепенцями від малоросійського народу, що поставили собі за мету знищення “великого російського народу”, а отже – розпад Росії.

Під час Шевченківських днів 1914 р. особливо відзначилася в об’єднанні двох загроз, “української” та “єврейської”, газета “Киев”. Сама вона своєю появою завдячувала єврейському питанню. Річ у тім, що напередодні судового процесу у справі Бейліса, про котру докладно йтиметься нижче, відбувся розкол у “Клубі російських націоналістів” (далі – КРН) – місцевій філії проурядової партії “Всеросійський національний союз”. Василь Шульгін, видавець і редактор друкованого органу КРН,

популярної газети “Киевлянин”, засудив фабрикацію справи Бейліса³¹. Але київські “націоналісти” загалом підтримали “ритуальне обвинувачення” євреїв і навіть видали брошуру “Що таке ритуальні вбивства?”³²

Розкол серед київських націоналістів викликав потребу в новому офіційні КРН, яким і стала новостворена газета “Киев”. Її “бойове хрещення” відбулося під час антиукраїнської кампанії на початку 1914 р. На шпальтах газети рясніли висловлювання про “інородницький” характер українського руху: “...Горезвісний ‘український рух’ є дійсно інородницьким рухом... він спирається на євреїв та інших революційних інородців...”³³

Київські мітинги 25 лютого 1914 р., присвячені вшануванню пам’яті Т. Шевченка та протесту проти заборони святкувати ювілей поета, було представлено на шпальтах “Киева” як інородницьке дійство: на головних вулицях, за словами репортерів, зібралися групи студентів і курсисток, що нібито наполовину склалися з євреїв і єврейок³⁴.

Антиукраїнські тексти містили висловлювання, котрі включалися до циркуляції висловлювань дискурсу “українського сепаратизму”: “український рух має штучний характер” – “український рух має інородницький характер” – “український рух утворено євреями”.

Українські націоналісти та євреї аналогічним чином об’єднувалися в очах російських монархістів і раніше – під час відзначення п’ятдесятих роковин смерті Тараса Шевченка в лютому 1911 р. Якраз тоді 23 лютого публіцист Анатолій Савенко виступив на зібранні КРН з доповіддю “Співак самостійної України”³⁵. Він звернув увагу на участь “інородців” у святкуванні ювілею поета, котрого монархісти вважали “українським сепаратистом”:

Група гласних міської думи, а саме: поляки Ржепецький, Новицький і Лесіш, єврей Шефтель, німець Фальберг та ін., запалившись благоговінням до пам’яті Шевченка, подали до міської думи заяву про необхідність міському управлінню вшанувати пам’ять поета. *Хіба можуть поляки та євреї виказувати любов до автора “Кобзаря”?* Звісно, ні. Шевченко завзято ненавидів поляків і євреїв. Увесь “Кобзар” просякнутий цією ненавистю.

<...> І раптом поляки та євреї підписуються під заявою про необхідність вшанувати пам'ять поета! Абсолютно зрозуміло, що вони роблять це не через любов до поета, а через ненависть до Росії, що вони шанують не поета, а ворога Росії...³⁶

Інородці, з точки зору російських націоналістів, були ворогами Росії, тому їхня підтримка “українофільства” була антиросійським кроком. Однак у процитованому уривку немає жодного натяку на якусь єврейську інсинуацію, що розвознювала “український сепаратизм”. Такі звинувачення з'явилися в згаданих вище висловлюваннях 1914 р. Тоді дискурс “українського сепаратизму” перетнувся з іншими дискурсами, судячи з усього, з певним антиєврейським дискурсом, згідно з яким євреї були призвідниками антиросійських кампаній – нарівні з австрійським і німецьким урядами. Отже, на думку монархістів, серед євреїв були змовники, що розпалювали “мазепинство”.

Постає питання: чи існували на початку ХХ ст. тексти, хай і не пов'язані безпосередньо з Правобережною Україною, але в яких ішлося б про “єврейську змову”? Річ у тім, що так. Головним джерелом уявлення про “єврейську змову” були “Протоколи сіонських мудреців”. Вони являли собою декларацію міфічного “жидо-масонського уряду”, що прагне світового панування. У нашому дослідженні ми не торкатимемося питання походження й фабрикації “Протоколів”, дослідженого в історіографії³⁷, а будемо виокремлювати в цьому тексті висловлювання про “єврейську змову”.

Нездоланність масонсько-єврейської влади. Наша влада, при сучасному хитанні всіх влад, буде ще більш нездоланною, ніж будь-яка інша, тому що вона буде невидимою доти, поки не зміцніє настільки, що її вже жодна хитрість не підважить [тут і далі виділено в тексті. – М. Г.]³⁸.

“Невидимість” влади свідчить про її таємний, змовницький характер. Конспіративність тимчасова: коли влада стане достатньо потужною, їй не потрібно буде приховувати себе.

Нова аристократія. На руїнах природної й родової аристократії ми ставимо на чолі всього – аристократію нашої грошової інтелігенції. Ценз цієї нової аристократії ми встановили в багатстві, від нас залежному, і в науці, котру просувають наші мудреці³⁹.

Провідником “єврейської змови”, здатним втілювати задуми змовників, була, згідно з “Протоколами”, нова фінансова аристократія, що досягла влади в економічній сфері (“багатстві, від нас залежному”) та проникла в наукову спільноту. Вказівка на важливість наукової сфери для встановлення “жидо-масонської влади” зумовлена тією значущістю, якої набула наукова діяльність у модерну епоху.

У теперішній час ми, як міжнародна сила, невразливі, бо при нападі на нас одних нас підтримують інші держави. Нескінченна підлість гоїських народів, які плазують перед силою, безжалісні до слабкості, нещадні до провин і поблажливі до злочинів, які не бажають терпіти суперечності вільного ладу, терплячі до мучеництва перед насильством сміливого деспотизму – саме це сприяє нашій незалежності⁴⁰.

Конспіративний уряд встановить свою владу завдяки розбрату серед держав і неєврейських (“гоїських”) народів. В очах монархістів типовим прикладом таких дій могла бути підтримка євреями українського націоналізму як антиросійського руху.

Суперуряд. Усім цим ми так пригостимо гоїв, що примусимо їх погодитися з міжнародною владою, спроможною без перетворень всмокстати в себе всі державні сили світу й утворити Суперуряд [в оригіналі “Сверхправление”. – М. Г.]. На місце сучасних правителів ми поставимо страховище, що називатиметься суперурядовою адміністрацією. Руки його простягатимуться в усі боки, мов кліщі, при такій колосальній організації, що вона не зможе не підкорити всі народи⁴¹.

Підсумком змовницької діяльності стане створення всесвітнього “Суперуряду”, що замінить наявні уряди. Він буде всюдисущим, як і “світова єврейська змова”, і настільки потужним, що з його владою, як наголошено в тексті, “п о г о д я т ь с я” всі неєвреї.

Дискурс “світової єврейської змови”, представлений на сторінках “Протоколів сіонських мудреців”, утворювало керівне висловлювання: “євреї прагнуть світового панування”, – і циркуляція інших висловлювань: “євреї створили змову” – “єврейська змова має таємний характер” – “провідниками змови є фінансові й наукові еліти” – “змовники користуються з розбрату серед неєвреїв” – “змова спрямована на створення Суперуряду” тощо.

Висловлювання цього дискурсу були присутні в уявленнях самого Миколи II, хоча він і вважав “Протоколи” підробкою. За свідченням О. Спиридовича, начальника охорони царського двору в 1906–1911 рр., імператор вважав, що революційний рух фінансує та скеровує група євреїв: “...вірив государ ...що існує десь той таємний єврейсько-масонський центр, який відіграє у світовій політиці важливу роль”⁴². Як бачимо, сприйняття висловлювань дискурсу “світової єврейської змови” не залежало від ставлення самого агента дискурсу до “Протоколів”.

Одним із джерел антисемітських поглядів Миколи II могла бути авторитетна для імператора доповідна записка про єврейське питання й сіоністський рух, представлена 1904 р. міністром фінансів Сергієм Вітте. Підготував доповідь директор Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ Олексій Лопухін⁴³. Євреї, за даними урядовців, були, так би мовити, “шкідливим елементом” у Європі:

У створенні ускладнень євреї діють на два фронти: з одного боку, вони прагнуть протидіяти спокійному розвитку європейських суспільств, а з іншого боку – прагнуть впливати на перебіг їхнього життя шляхом захоплення найбільш важливих функцій і чинників соціального життя⁴⁴.

Щоб встановити тотальний контроль над європейськими суспільствами, євреї втягуються в політичні змагання:

Євреї саме там, де є боротьба, але він завжди долучається до того боку, присьднатись до якого для нього вигідно. ...У боротьбі різних національностей він стає на бік партикуляризму, у боротьбі з однією національністю – він проповідує космополітизм. У боротьбі партій він конституціоналіст проти монархізму, він республіканець – проти конституціоналіста. У боротьбі уряду з антиурядовими елементами він на боці останніх. У боротьбі між державами він долучається до тієї держави, від переваги якої розраховує отримати більше вигод. Євреї втручається в боротьбу класів і станів⁴⁵.

У наведеному фрагменті, як бачимо, йдеться про участь євреїв у політичній боротьбі, але не про те, що її інспірують євреї. Однак ця записка з’явилася напередодні карколомного 1905 р. Скоріше за все, саме революційні події змусили Миколу II перейти від уявлення про користь революції для євреїв до уявлення про євреїв як призвідників російської революції.

На наш погляд, саме “універсальний” характер дискурсу “світової єврейської змови” зменшував імовірність появи висловлювань про “єврейську змову” в текстах, які стосувалися б саме Правобережної України. Але нам вдалося виявити суміщення двох дискурсів: дискурсу “світової єврейської змови” й дискурсу “українського сепаратизму” – в текстах, що стосувалися святкування Шевченківських днів у Києві 1914 р., себто на Правобережжі. Суміщення дискурсів спричинилося до появи нового висловлювання: “український сепаратизм є інспірацією світової єврейської змови”.

Отже, керівне висловлюванням дискурсу “світової єврейської змови” – “євреї прагнуть світового панування”. Цей дискурс сформувався на початку ХХ ст. в умовах карколомної й болючої модернізації російського суспільства. Висловлювання дискурсу поширювалися зі сторінок “Протоколів сіонських мудреців”, а його впливовим агентом був сам Микола II. Цей дискурс перетинався з іншими дискурсами консервативно-охоронних сил, спрямованими на творення “образу ворога”.

4. Дискурс “єврейської революції”: свобода = єврей

Після страшного Кишинівського погрому квітня 1903 р. єпископ Волинський і Житомирський Антоній (Храповицький) у Житомирському кафедральному соборі виголосив проповідь, що засуджувала погром⁴⁶. Ієрарх вказав і на його причину:

Так, потрібно поважати євреїв-караїмів і євреїв-талмудистів, але горе й нам, і їм самим від *євреїв-нігілістів*, які розбещують і сім'ї, і спільноту своїх одноплемінників, які сіють заразу свою й посеред російського, і посеред польського юнацтва, і *котрі є головною причиною ненависті до нащадків святих праотців і люб'язних Господові пророків*⁴⁷.

Певна група євреїв (“євреї-нігілісти”) була, за словами єпископа, страшенною силою, що впливала як на інших євреїв, так і на решту молоді (“російського й польського юнацтва”). “Євреї-нігілісти” викликали ненависть християнського населення до всіх євреїв, незважаючи на те що вони були “нащадками праотців і пророків”, і наслідком саме цієї ненависті стали погроми.

Яка ж “загроза” для всієї Росії могла поширюватися від групи єврейської молоді? Вище вже було наведено висловлювання зі звіту сенатора Є. Турау про розслідування Київського погрому: приводом для нього була “єврейська революційність”. Отже, припускаємо, що “єврейською загрозою”, яку поширювали “євреї-нігілісти”, могла бути саме російська революція. Перевіримо нашу гіпотезу.

Ключем для розуміння слів Антонія (Храповицького) і Є. Турау може стати інший текст, що наголошує на значущості єврейського питання в російському суспільстві початку ХХ ст. Поет Срібного віку Олександр Блок у поемі “Відплата” (“Возмездие”) один із розділів присвятив життю свого батька, правника Олександра Блока-старшого. Описавши його інтелектуальну самотність у Варшаві, поет переходить до образу доби:

...Жизнь уже не жгла – чадила,
И однозвучны стали в ней
Слова: “свобода” и “еврей”.

Далі О. Блок знову звернувся до опису життєвого шляху батька. Отже, суть епохи для поета відбило висловлювання: “У революційний час ототожнилися поняття ‘свобода’ і ‘еврей’”. Поєднання цих слів наштовхує проникливого читача на заголовок публіцистичного трактату відомого юдофоба Олексія Шмакова “Свобода. Євреї”, надрукованого в 1906 р. Однак автору цих рядків можна заперечити: “Олександр Блок – поет-декадент, відсторонений від політики”. Політичну заангажованість поетів Срібного віку варто доводити виключно поетичними рядками. І довести “політизованість” поетів революційної доби зовсім не складно. Так, єврейське питання виринуло в освідченні Володимира Маяковського своїй музі, Лілі Брік, у поемі “Флейта-хребет” (“Флейта-позвоночник”):

И видением вставал унесенный от тебя лик,
глазами вызарил ты на ковре его,
будто вымечтал какой-то новый Бялик
ослепительную царицу Сиона евреева.

Інакше кажучи, подібно до того, як поет-сіоніст Хаїм-Нахман Бялік оспівував Святу землю, Володимир Маяковський звеличував Лілу Брік, “царицю Сіона”. Поет у цих рядках виказав свою обізнаність із літературним виміром сіонізму й натякнув на етнічне походження коханої. Отже, якщо один поет Срібного віку, В. Маяковський, покликався на сіонізм у своїй поезії, значить, інший поет епохи, О. Блок, також міг у поемі “Відплата” згадати єврейське питання. А тому доцільно буде звернутися до книжки О. Шмакова, щоб зрозуміти витоки висловлювання О. Блока про тотожність слів “свобода” і “еврей”:

Дійсно, тепер уже ні для кого не таємниця, що ми стоїмо напередодні оголошення, в законі, – “р і в н о п р а в н о с т і” євреїв, і що саме в цьому полягає в е р х о в н а мета “російської” революції⁴⁸.

Вираз О. Шмакова “дійсно, тепер уже ні для кого не таємниця” підкреслював: для кожного читача само собою зрозуміло, що досягнення рівноправності євреїв становить сенс революції. Обрамуння лапками слів “рівноправність” (щодо євреїв) і “російська” (щодо революції) наголошувало на їхній, на думку автора, фальшивості: насправді євреї прагнули не рівноправності, а позитивної дискримінації; насправді російська революція була не російською, а єврейською. Адже (пояснимо міркування О. Шмакова) євреї здійснювали революцію, презентуючи її як “російську”, заради панування в Росії під машкарою “рівноправності”. Таким чином автор робив висновок, що встановлення єврейського панування є метою єврейської революції. Щоби підкреслити цей висновок, він виділив розрядкою слова “рівноправність” і “верховна”: саме боротьба за уявну єврейську “р і в н о п р а в н і с т ь” є справжньою – “в е р х о в н о ю” – метою єврейської революції в Росії. Отже, маємо висловлювання: “російська революція спрямована на досягнення євреями рівноправності”, або, поетичною мовою, слово “свобода” суголосне слову “єврей”.

У подальшому викладі О. Шмаков посилив свою аргументацію як безсумнівно доведену фактами:

У наявному дослідженні неможливо, та й немає потреби звертатися до тих численних фактів, котрі, підтверджуючи викладене, свідчать, що революція в Росії здійснюється, головним чином, *євреями, завдяки євреям і заради євреїв*. Загальнонародне переконання в цьому непохитно і – з кожним днем здобуває нові точки опертя. А оскільки “юдейська *рівноправність*”, тобто *розселення* євреїв по обличчю землі російської – для остаточного *поневолення* нашої країни, пронизує червоною ниткою всі фази “визвольного” руху, то не може бути й суперечки про те, що згадані факти набуватимуть більшої й більшої очевидності, як би не замовчувала та не викривляла їх захоплена єврейством преса і до яких дурниць не доходили б слуги кагалу в Думі... [курсив автора. – М. Г.]⁴⁹

Автор маніфестував не просто очевидну “єврейськість” революції, здійснюваної “євреями, завдяки євреям і заради євреїв”, а й розумін-

ня цієї очевидності серед російського народу (“загальнонародне переконання”). “Єврейська рівноправність” (автор вживає вираз “юдейська рівноправність” через релігійну підставу для дискримінації євреїв) означає, згідно з цим “загальнонародним переконанням”, розселення євреїв на російських теренах, оскільки досягнення рівноправності для євреїв спричинило би скасування смуги осілості – територіального обмеження зони вільного проживання євреїв у межах п’ятнадцяти західних і південних губерній Російської імперії. Так “загальнонародне переконання” стає ще більш очевидним, себто абсолютно зрозумілим, незважаючи на “юдофільство” преси й Державної Думи. Якщо революція робиться “євреями, завдяки євреям і заради євреїв”, то всі ті, хто заперечує її “єврейськість”, насправді служать євреям. Отже, виокремлюємо два висловлювання: “російська революція є насправді єврейською революцією” – “незгодні з цим є агентами євреїв”.

“Єврейську революційність” було описано в іншому тексті початку ХХ ст., в якому можна вбачати авторитетне джерело опусу О. Шмакова, – “Протоколах сіонських мудреців”, виданих 1903 р. – до Першої російської революції. Саме революція (мовою протоколів – “переворот”) є головним шляхом для досягнення світового єврейського панування:

Одноденний світовий переворот. Коли ми, зрештою, остаточно воцаримося за допомогою державних переворотів, усюди підготовлених на той самий день, після остаточного визнання нездатності всіх урядів (а до цього сплине ще чимало часу, можливо, й ціле століття), ми постараємося, щоби проти нас уже не було змов⁵⁰.

“Єврейські змовники” готують усесвітню революцію – низку державних переворотів, спрямованих проти урядів усіх держав. Одночасність (“одноденність”) переворотів своєю несподіваністю попередить опір проти змовників, а після революції цей опір стане неможливим.

Терор. Наша держава, маршуючи по шляху мирного завоювання всього світу, має право замінити жахи війни на менш помітні й більш доцільні кари, якими треба підтримувати терор, що сприяє сліпому

послуху. Справедлива, але неблаганна суворість є величний чинник державної сили. Не тільки заради вигоди, а й заради обов'язку, заради перемоги, ми повинні дотримуватися програми насильства та лицемірства⁵¹.

Революційний характер “єврейської змови” зумовлений схильністю “змовників” до підступного терору, який прийде на зміну відкритій війні.

Текст “Протоколів” містить висловлювання про те, яким шляхом переможе “світова єврейська змова”: “жидо-масонський уряд готує всевітній переворот” – “жидо-масонський уряд застосуватиме терор”. Поєднання перевороту з терором і є революцією. “Протоколи” були авторитетним джерелом уявлень про використання російської революції “сіонськими мудрецами”, що вплинуло й на Миколу II, котрий, як зазначалося вище, вірив, що революцію фінансують єврейські змовники.

Замкнемо наше коло: Антоній (Храповицький) розумів під “єврейськими-нігілістами” революціонерів, котрі боролися за “свободу” – “єврейську рівноправність”, себто за єврейське панування над християнським населенням Російської імперії. Суміщення антисемітських дискурсів “єврейської революції” та “світової єврейської змови” спричинило появу висловлювання: “російська революція відкриває шлях до перемоги жидо-масонського уряду”.

Отже, керівне висловлювання дискурсу “єврейської революції” – “євреї роблять російську революцію”. Цей дискурс, як і споріднений із ним дискурс “світової єврейської змови”, виник на початку ХХ ст., щоб пояснити зміцнення революційного руху в Російській імперії. Суміщення дискурсу “єврейської революції” з дискурсом “світової єврейської змови” призводило до появи висловлювань про те, що “жидо-масонський уряд” використовує російську революцію для встановлення світового панування. У такий спосіб дискурс “світової єврейської змови”, претендуючи на універсальне пояснення модерної історії, підпорядковував собі дискурс “єврейської революції”.

5. Дискурс “єврейської раси”: “расова помста синів Іакова”

Обвинувальний акт судового процесу вересня-жовтня 1913 р. у справі Бейліса містить висновки психіатрично-психологічної експертизи вбивства Андрія Ющинського, котру провів психіатр Іван Сікорський, професор Київського університету Святого Володимира. До справи Бейліса (1911–1913 рр.) ми ще повернемося в наступній частині статті, а зараз звернемо увагу, як обставини вбивства пояснено “расовими” особливостями євреїв:

...Щодо належності вбивць до тої чи іншої професії або народності професор Сікорський, виходячи з міркувань історичного й антропологічного характеру, вважає вбивство Ющинського... типовим серед низки подібних убивств, які раз у раз повторюються як у Росії, так і в інших державах. *Психологічною основою такого типу вбивств є, на думку професора Сікорського, “расова помста й вендета синів Іакова” до суб’єктів іншої раси...*⁵²

Постійні вбивства християнських дітей, за словами І. Сікорського, були формою “расової” війни євреїв із християнськими народами. Під час виступу експерта в суді він тричі вжив поняття “раса”, говорячи про єврейство:

Євреї належать до тієї нації, котра має схильність до ремесла інформаторів і слідчих. Така *раса* спроможна успішніше від інших розшукати, знайти вбивць, розкрити вбивства. <...> Ці [ритуальні. – М. Г.] вбивства не припиняться, допоки не припиниться агітація проти суду з боку *раси, раси*, що плекає в своєму середовищі бузувірів та одночасно, зі свого боку, не може застосувати заходів для визволення нас від них⁵³.

Поняття “раса” І. Сікорський застосовував для позначення певної спільноти, відокремленої від інших рас, які здатні боротися між собою. Расову термінологію психіатр вживав лише щодо євреїв. Так, у люто-

му 1913 р. він прочитав у приміщенні “Клубу російських націоналістів” лекцію, що розглядала українське питання з позицій фізичної антропології та лінгвістики. Професор медицини засудив український націоналізм (“українофільський рух”) як штучний витвір ворогів Росії. Доповідач обґрунтовував єдність “великого російського народу” наявністю єдиного антропологічного типу, складові частини якого – великороси, малороси й білоруси – розрізняються за лінгвістичними, а не антропологічними та психологічними рисами⁵⁴.

Слова “раса” І. Сікорський у цій лекції не вживав, на відміну від текстів про євреїв. Він зовсім не говорив про наявність загального соціал-дарвіністського закону расової боротьби. Боротьба за існування, на думку науковця, була властива тільки “єврейській расі”, ворожій до інших народів.

Дискурс “єврейської раси” поширювався й на шпальтах монархічної преси. Впливовим публіцистом-антисемітом був Михайло Меншиков, ідеолог помірковано правої партії “Всеросійський національний союз”. Подібно до того, як у 1860-і рр. І. Аксаков вважав євреїв релігійними чужинцями, у перші роки ХХ ст. М. Меншиков убачав у євреях чужинців расових:

Бог покарав [Росію. – М. Г.] долею прийняти в своє тіло більшість паразитичної раси. Допоки ми були вільні від неї, Росія зростала та зміцнювалася. Тільки декілька десятиліть “єврейського питання” – і подивіться, як лінія нашої долі швидко пішла донизу!⁵⁵

Декілька десятиліть “єврейського питання” – це час від початку “націоналізації” Російської імперії після сходження на престол імператора-реформатора Олександра II в 1855 р., коли “національне питання” постало як підставова проблема імперії, й до часу написання статті в 1909 р. А продовженням “біологізації” євреїв як чужої раси були розмірковування М. Меншикова про “єврейський паразитизм”:

...Єврей (типовий єврей) є істотою особливого людського типу, саме паразитичного, і через це він за природою – істота злочинна щодо тих суспільств, на тілі (або, вірніше, в тілі) яких він живе⁵⁶.

Джерелом поширення уявлень про особливу єврейську расу серед російської громадськості були модні наукові праці Г'юстона Стюарта Чемберлена “Підстави дев'ятнадцятого століття” та Отто Вайнінгера “Стать і характер”, де світову історію описано як арену війни між представниками арійської й семітської рас⁵⁷. Так, одна зі статей М. Меншикова є вільною рецензією на російське видання “Статі й характеру”⁵⁸.

Дискурс “єврейської раси”, як бачимо, являв собою циркуляцію висловлювань на кшталт: “євреї становлять окрему расу” – “євреї є одвічними ворогами арійців” – “євреї ведуть расову боротьбу проти арійців” – “єврейська раса має паразитичний характер” тощо.

Додамо, що М. Меншиков покликався на Старий Завіт, підтверджуючи ним одвічну “шкідливість” євреїв для інших народів⁵⁹. Взагалі расисти розуміли християнство як арійську релігію, протилежну юдаїзмові⁶⁰. Секуляризація свідомості призвела до конвертації дискурсу “християнського антисемітизму” на дискурс “єврейської раси”. Юдаїзм “єврейської раси” перетворився в очах агентів дискурсу з етнічної релігії на расову ідеологію.

Отже, керівне висловлювання дискурсу “єврейської раси” – “євреї становлять окрему расу”. Цей дискурс здобув популярність у російському суспільстві під впливом праць Г. С. Чемберлена та О. Вайнінгера. Дискурс “єврейської раси” завдяки своєму науковому характеру замінив дискурс “християнського антисемітизму” в громадському житті початку ХХ ст.

6. Дискурс “кривавого наклепу”:

“бережіть християнських дітей”

Одинадцятий номер щотижневої газети “Почаевский листок” за 1914 р. вмістив у помітному місці – правому нижньому куті – чимале за розміром оголошення:

Бережіть дітей.

Пейсах, або жидівський великдень, почнеться поточного року 29–30 березня (перші два дні, в які п'ють жиди чарку із цибулею та мацою), себто на Лазареву суботу й Вербну неділю, а останні дні Пей-

саха припадають на 4–5 квітня, тобто на Страсну п'ятницю і – суботу, коли страшенно скаженіють хасиди, знущаючись над пам'яттю про Христа і Його страждання [виділено в тексті. – М. Г.]⁶¹.

Таке оголошення з'явилося внаслідок судового процесу у справі Бейліса, проведеного у вересні-жовтні 1913 р. в Києві. Обвинувальний акт проти Менделя Бейліса ґрунтувався на “кривавому наклепі” – уявленні, що євреї практикують ритуальні вбивства християнських дітей для отримання християнської крові, нібито необхідної при виготовленні маці (опрісноків) на свято Песах⁶². Основою обвинувачення на судовому процесі був “кривавий наклеп” у формулюванні релігійного експерта, запрошеного прокуратурою, католицького священика Іустіна Пранайтіса. Він стверджував, що в юдаїзмі існує т. зв. “догмат крові” – вимога вбивати християн, зумовлена двома причинами:

Почуття злоби й ненависті, що плекають євреї, з точки зору їхнього релігійного закону, до людей іншої народності або релігії, сягає найбільшої гостроти щодо християн. З такого почуття випливає даний Талмудом дозвіл і навіть повеління вбивати євреїв...

...Винищення неєвреїв набуває характеру релігійного подвигу, приписаного законом, і, зокрема, за містичним ученням єврейства, вбивство неєврея пришвидшує час приходу Месії, чого має прагнути кожен єврей. Убивство єврея має також значення жертвовного акту, що являє собою один із найбільш важливих обрядів єврейського релігійного культу⁶³.

Ритуальні вбивства, за І. Пранайтісом, були обрядовою стороною ненависті євреїв до християн і офіруваннями, що наближають прихід Месії. Дискурс “кривавого наклепу” утворювала циркуляція висловлювань: “євреї ненавидять християн” – “юдаїзм вимагає вбивства християн” – “убивства християн є юдейськими офіруваннями”. Цей дискурс, на перший погляд, відновлював традиційний “християнський антисемітизм” у нових умовах. Але вище ми вже говорили про секуляризацію російської громадськості. Посилення антисемітизму відбувалося в умовах “націоналізації”

релігії, коли вона в очах громадськості перетворювалася на національну ідеологію, а конфесійна належність – на обов’язковий атрибут національної ідентичності. Таким чином, розпалення ненависті до чужовірців-юдеїв стало формою “іншування” національно чужої спільноти – євреїв.

Консервативно-охоронні сили були агентами дискурсу “великого російського народу”, що приписував росіянам традиціоналістські переконання. Російські монархісти виходили у своїх міркуваннях із тріади графа С. Уварова “православ’я, самодержавство, народність”, а тому вбачали у православ’ї російську національну релігію: “... православ’я му-сить мати всі переваги панівної релігії не тому лише, що воно є релігією державної російської нації, а тому, що *православ’я є релігією національною*”, – писав ідеолог помірковано правої партії “Всеросійський національний союз” П. Ковалевський⁶⁴.

Православне віровизнання вирізняло “великий російський народ” серед усіх інших – навіть православних: “Російський народ один з-поміж усіх народів зберіг у своїй свідомості, у своєму серці, неушкодженим той коштовний скарб, який дано всьому людству небом, себто християнство”, – заявляв Антоній (Храповицький)⁶⁵.

У дискурсі “кривавого наклепу” риторика “націоналізованого” релігійного антисемітизму поєднувалася з уявленням про існування окремої єврейської раси. Наприклад, брошура “Що таке ритуальні вбивства?”, видана “Клубом російських націоналістів” у Києві 1913 р., закінчувалася такими словами:

Якщо саме *індивідуума* в єврействі буде визволено від тяжкого поневолення *расою* – юні покоління цього народу врятовано! У цьому й тільки цьому *визволенні особистості* від кайданів раси полягає спасіння Ізраїлю від ганебної виразки канібалізму! [курсив автора. – М. Г.]⁶⁶

Ритуальні вбивства були, як вважав І. Сікорський, расовим злочинном, якого окремі євреї (“індивідууми”) можуть уникнути, якщо побудуться свого єврейського середовища – визволяться від “єврейської раси”. Дискурс “кривавого наклепу” був “традиційним” лише на перший

погляд, а насправді – цілком “модерним”, оскільки виник одночасно з дискурсами “єврейської раси” й “великого російського народу”. Євреї в дискурсі “кривавого наклепу” були презентовані як вороги російського народу/арійської раси/православних християн, отже – були звинувачені в убивствах російських/арійських/християнських немовлят.

Таким чином, керівне висловлювання дискурсу “кривавого наклепу” – “євреї ненавидять християн”. Цей дискурс постав як відродження релігійного антиюдаїзму в умовах “націоналізації” релігії та поширення інших антисемітських дискурсів, наприклад, дискурсу “єврейської раси”, з яким дискурс “кривавого наклепу” перетинався. З’явився й поширювався цей дискурс під час проведення слідства у справі Бейліса (1911–1913 рр.).

¹ Миллер А. И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). Санкт-Петербург, 2000. С. 31–41.

² Миллер А. И. Империя Романовых и евреи / Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования. Москва, 2006. С. 138–142.

³ Эльяшевич Д. А. Правительственная политика и еврейская печать в России, 1797–1917: Очерки истории цензуры. Санкт-Петербург–Иерусалим, 1999. С. 34–35.

⁴ Омелянчук И. В. Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914). Киев, 2007. С. 478–480.

⁵ Podbolotov S. “True-Russians” against the Jews: Right-Wing Anti-Semitism in the Last Years of the Russian Empire, 1905–1917 // *Ab Imperio*. 2001. № 3. Pp. 191–220.

⁶ Avrutin E. M. Racial Categories and the Politics of (Jewish) Difference in Late Imperial Russia // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2007. V. 8. № 1. Pp. 13–40.

⁷ Фуко М. Археологія знання. Київ, 2004. С. 138.

⁸ Там само. С. 213.

⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 703. Спр. 289. Арк. 53.

¹⁰ Див. докладніше про сприйняття урядом єврейських погромів і створення губернських комісій щодо єврейського питання: Дубнов С. Из истории восьмидесятых годов (1881 год) // *Еврейская старина*. 1915. Вып. 8. С. 278–290.

¹¹ Витенберг М. В. Власть и евреи. “Паленская комиссия” и ее предшественники: общество и бюрократия на путях решения “еврейского вопроса” в России в 1880-е гг. / Архив еврейской истории. Т. 3. Москва, 2006. С. 207.

¹² Труды губернских комиссий по еврейскому вопросу. Ч. 2. Санкт-Петербург, 1884. С. 84.

- ¹³ Там же. С. 417.
- ¹⁴ Там же. С. 607.
- ¹⁵ Аксаков И. С. Следует ли дать евреям в России законодательные и административные права? / Наше знамя – русская народность. Москва, 2008. С. 321.
- ¹⁶ Аксаков И. С. Что такое “еврей” относительно христианской цивилизации? / Там же. С. 332.
- ¹⁷ Аксаков И. С. Не об эмансипации евреев следует толковать, а об эмансипации русских от евреев / Там же. С. 341.
- ¹⁸ Аксаков И. С. “Либералы” по поводу разгрома евреев / Там же. С. 350.
- ¹⁹ Достоевский Ф. М. Дневник писателя за 1877 г. Глава вторая / Тайна Израиля. “Еврейский вопрос” в русской религиозной мысли конца XIX – первой половины XX вв. Санкт-Петербург, 1993. С. 7.
- ²⁰ Там же. С. 19–20.
- ²¹ Там же. С. 20.
- ²² Всеподданнейший отчет о произведенном сенатором Турау исследовании причин беспорядков, бывших в гор. Киеве / Материалы по истории русской контрреволюции. Т. I. Санкт-Петербург, 1908. С. 296.
- ²³ Костомаров Н. Жидотрепание в начале XVIII века // Киевская старина. 1883. Т. V. Кн. 1. С. 1.
- ²⁴ Див.: Стоклицкая-Терешкович В. Первый ритуальный процесс в России (1702) (На основании архивных данных) // Еврейская старина. 1918. Т. 10. С. 22–26; Любченко В. Б. Чинники формування поглядів М. Костомарова на “єврейське питання” та історію українсько-єврейських взаємин // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2012. Вип. 19. С. 409–410.
- ²⁵ Всеподданнейший отчет о произведенном сенатором Турау исследовании причин беспорядков, бывших в гор. Киеве. С. 257.
- ²⁶ Там же. С. 257.
- ²⁷ Там же. С. 257–258.
- ²⁸ Див. докладніше про антиукраїнську кампанію під час Шевченківських днів 1914 р.: Гаухман М. В. Позиція консервативно-охороних сил щодо українського питання під час “шевченківських днів” 1914 р. (на матеріалах Правобережної України) // Інтелігенція і влада. 2011. № 23. С. 23–33.
- ²⁹ Спостережливий. Маленький фельетон. Зіпсована програма // Рада. 1914. № 159 (15 липня). С. 2.
- ³⁰ Див. про звинувачення українських націоналістів у проавстрійській і пронімецькій орієнтації напередодні Першої світової війни: Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). Т. I. Київ, 2004. С. 178–194.
- ³¹ Дело Менделя Бейлиса. Материалы Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства о судебном процессе 1913 г. по обвинению в ритуальном процессе. Санкт-Петербург, 1913. С. 1–10.

бург, 1999. С. 381, 425.

³² Пра-ос М. Что такое ритуальные убийства? По новейшим данным. Киев, 1913.

³³ “Смотр” мазепинских сил // Киев. 1914. № 53 (26 февраля). С. 2.

³⁴ Вольнец А. Что такое “українство”? // Киев. 1914. № 55 (28 февраля). С. 2.

³⁵ Сборник Клуба русских националистов. Выпуск 3. Отчет о деятельности клуба за время с 6 апреля 1910 года по 6 апреля 1911 года. Киев, 1911. С. 35.

³⁶ Там же. С. 37, 39.

³⁷ Див.: Бурцев В. Л. “Протоколы сионских мудрецов”. Доказанный подлог. Париж, 1938; Кон Н. Привід для геноциду. Міф про всесвітню єврейську змову і “Протоколи сіонських мудреців”. Київ, 2011.

³⁸ Протоколы сионских мудрецов (по тексту С. А. Нилуса). Всемирный тайный заговор. Берлин, 1922. С. 61.

³⁹ Там же. С. 64–65.

⁴⁰ Там же. С. 70.

⁴¹ Там же. С. 76.

⁴² Спиридович А. И. Охрана и антисемитизм в дореволюционной России // Вопросы истории. 2003. № 8. С. 32.

⁴³ Из документов по еврейскому вопросу, 1904–1905 гг. // Российский архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII – XX вв. 2005. Т. XIV. С. 643.

⁴⁴ Там же. С. 647.

⁴⁵ Там же. С. 648.

⁴⁶ Слово епископа Антония и о. Иоанна Кронштадтского по поводу насилий христиан над евреями в г. Кишиневе. Одесса, 1903. С. 3.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Шмаков А. С. Свобода и евреи. Москва, 1906. С. CCLXIX.

⁴⁹ Там же. С. CCCXLVI.

⁵⁰ Протоколы сионских мудрецов. С. 97.

⁵¹ Там же. С. 63.

⁵² Дело Бейлиса. Стенографический отчет. Т. I. Киев, 1913. С. 31.

⁵³ Дело Бейлиса. Стенографический отчет. Т. II. Киев, 1913. С. 255.

⁵⁴ Г. Б. Русские и украинцы // Волынские епархиальные ведомости. 1913. № 28. С. 509–511.

⁵⁵ Меньшиков М. О. Еврей о евреях / Письма к русской нации. Москва, 2005. С. 74.

⁵⁶ Меньшиков М. О. Сверхнарод / Там же. С. 151.

⁵⁷ Див.: Энгельгардт Н. “Научный” антисемитизм // Еврейский мир. 1909. № 3. С. 50–61; Полонский Г. Вселенский антисемитизм. (По поводу книги Вейнингера “Пол и характер”) // Еврейский мир. 1909. № 2. С. 58–71.

⁵⁸ Див.: Меньшиков М. О. Еврей о евреях. С. 66–74.

⁵⁹ Див.: Меньшиков М. О. Древние документы (по еврейскому вопросу) / Великоорусская

идея. Т. I. Москва, 2012. С. 171–174.

⁶⁰ Полонский Г. Вселенский антисемитизм. С. 64.

⁶¹ Почаевский листок. 1914. № 11. С. 15.

⁶² Див.: Хвольсон Д. А. О некоторых средневековых обвинениях против евреев. (Историческое исследование по источникам). Санкт-Петербург, 1861. С. 208–216; Трахтенберг Дж. Дьявол и евреи. Средневековые представления о евреях и их связь с современным антисемитизмом. Москва–Иерусалим, 1998. С. 117–147.

⁶³ Дело Бейлиса. Стенографический отчет. Т. I. С. 32.

⁶⁴ Ковалевский П. И. Русский национализм и национальное воспитание. Санкт-Петербург, 1912. С. 239.

⁶⁵ (Храповицкий) Антоний. Что значит быть русским националистом // Волынские епархиальные ведомости. 1914. № 3. С. 38.

⁶⁶ Пра-ос М. Что такое ритуальные убийства? С. 71.

Abstract

Mykhailo Gaukhan. “Distorting Mirrors”: Discourses of Anti-Semitism in Public Life of Russian Empire in 1903–1914 (on the Example of the Right-bank Ukraine).

The article analyzed the chief anti-Semitist discourses on the early XX century which include 1) the discourse of “Jewish Exploitation”; 2) the discourse of “Little Russians’ Jewish Flutter”; 3) the discourse of “World Jewish Conspiracy”; 4) the discourse of “Jewish Revolution”; 5) the discourse of “Jewish Race”; and 6) the discourse of “Blood Libel”. These discourses were spread by representatives of conservative forces – bureaucracy, orthodox clergy and intellectuals-monarchists – in the texts of official documents, newspapers’ articles, anti-Semitic treatises, verses, and public and court speeches. The starting point of conducting discourse-analyze was texts which are concerned with the Right-bank Ukraine. Thus we conclude that anti-Semitist discourses were “Distorting Mirrors” of the modernization processes, which were viewed by representatives of conservative forces as Jewish inspirations. Russian nationalists constructed their own images of “Jew” as the image of modernization processes, which were threads for the autocratic regime.